

رسالة حفظ حدیث

انہر سند الفضلاء الکاملین زبده الاصفیاء الواصلین
حضرت معلی منقبت خواجہ **عبد اللہ جان**
عرف شاکہ آغا صاحب ہجدی مد ظلہم العالی
سیجادہ نشین درگاہ ٹنڈہ ساہیندہ پوسٹ ٹنڈہ محمدان

سندھ

مجلد ہائے الذکر اہیک

در مطبع عباسی پریس کراچی طبع گردید

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
حَامِدًا وَمُصَلِّيًا وَمُسْلِمًا

در ماه ربیع الآخر ۱۳۶۳ منزل فقیر در گڑھی لیسین از مضافات شکار پور سندھ
اتفاق افتاد۔ بعضے امالی شہر برائے ملاقات آمدند۔ از انجملہ یکے ماسٹر صاحب
سفید ریش ہم تشریف آورد۔ بعد از گفتگوئی رسمی روئے بفقیر کردہ گفت
کہ بعضے مردمان سے گویند برکت بہائے حدیث چہ اعتبار سہت۔ محدثین بعد
از مرور صد سال کتابہائے حدیث تصنیف کردہ اند۔ و سخن امروز تا فردا
کسے رایادنے ماند۔ پس چہ طور باور کردہ شود کہ این احادیث برابر کلام آنحضرت
علیہ الصلوٰۃ والسلام بے زیادتی و کمی فرمودہ آن سرور کائنات علیہ افضل الصلوٰۃ
والتسلیمات۔ گفتم بے واقعی سخن ماوشما ہمیں قدر و قیمت دارد۔ کہ شامیان فرزند
اید۔ یعنی از یک گوش شنیدہ از دیگر گوش کشیدہ شود۔ و بعد از برخواستن مجلس
بیاد کسے نماند اما کلام ہدایت الیام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام را
بر کلام خود قیاس کردن غلط سہت۔ و گفتار او شان را چون سخنہائی بیہودہ
مایان دانستن یا خرافات بے فائدہ ابنائی جنس را مانند آن شمردن خطا۔
کسے را چہ ضرور سہت کہ کلام ماوشما یاد بگیرد۔ و حفظ نماید۔ و بدیگران برساند
یا صبح و شام و روز زبان و جرز جان خود بگرداند۔ در آن مجلس مولوی غلام حسین
دیھاتی و مولوی گل محمد صاحب ترائی والہ ہم نشینتہ بودند۔ مولوی گل محمد صاحب
فرمودند کہ نے نے حضرت۔ این ماسٹر صاحب خود مردم نیک صاف و
صیح الاعتقاد است۔ قول دیگران نقل سے کند۔ و تحقیق مسئلہ سے خواہد۔ گفتم
آرے من شنیدہ ہستم کہ در پنجاب یک طائفہ زائفہ پیدا شدہ سہت

رسالة حفظ الحديث

ان رسد الفضلاء الكاملين من ابداء الاصفياء الواصلين
 حضرت معلى منقبت خواجہ **عبد اللہ جان**
 عرف شاہ آغا صاحب مجددی مد ظلہم العالی
 سیادہ نشین درگاہ ٹنڈہ سائیندہ پوسٹ ٹنڈہ محمد خان
 سندھ

در مطبع عباسی پریس کراچی طبع گردید

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
حَامِدًا وَمُصَلِّيًا وَمَسْلَمًا

ورماہ ربیع الآخر ۱۳۶۳ھ منزل فقیر درگڑھی لیسین از مضافات شکار پور سندھ
اتفاق افتاد۔ بعضے اہالی شہر برائے ملاقات آئندہ۔ از انجملہ یکے ماسٹر صاحب
سفید ریش ہم تشریف آورد۔ بعد از گفتگوئی رسمی روئے بفقیر کردہ گفت
کہ بعضے مردمان مے گویند برکت بہائے حدیث چہ اعتبار سہت۔ محدثین بعد
از مرور صد سال کتابہائے حدیث تصنیف کردہ اند۔ و سخن امروز تا فردا
کسے رایادنے ماند۔ پس چہ طور باور کردہ شود کہ این احادیث برابر کلام آنحضرت
علیہ الصلوٰۃ والسلام بے زیادتی و کمی فرمودہ آن سرور کائنات علیہ افضل الصلوٰۃ
والتسلیمات۔ گفتیم بے واقعی سخن ماوشما ہمین قدر قیمت دارد۔ کہ شام بیان فرمودہ
اید۔ یعنی از یک گوش شنیدہ از دیگر گوش کشیدہ شود۔ و بعد از پرفاستن مجلس
بیاد کسے نماند اما کلام ہدایت التیام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام را
بر کلام خود قیاس کردن غلط سہت۔ و گفتار او شان را چون سخنہائی بیہودہ
مایان دانستن یا خرافات بے فائدہ ابنائی جنس را مانند آن شماردن خطا۔
کسے را چہ ضرور سہت کہ کلام ماوشما یاد بگیرد۔ و حفظ نماید۔ و بدیگران برساند
یا صبح و شام و در زبان و حرز جان خود بگیرد اند۔ در آن مجلس مولوی غلام حسین
دیھاتی و مولوی گل محمد صاحب ترائی والہ ہم نشستہ بودند۔ مولوی گل محمد صاحب
فرمودند کہ نے نے حضرت۔ این ماسٹر صاحب خود مردم نیک صاف و
صحیح الاعتقاد سہت۔ قول دیگران نقل مے کند۔ و تحقیق مشلہ مے خواہد۔ گفتیم
آرے من شنیدہ ہستم کہ در پنجاب یک طائفہ زائفہ پیدا شدہ سہت

خود را اہل قرآن نامیدہ اند۔ و براہ حدیث مرویہ اعتماد نمی کنند۔ خوب است
 کہ درین مسئلہ بحث بشود۔ و پرودہ شک و اشتباہ از صورت حال برداشته شود
 تا باران درد ام تزیویر گمراہان گرفتار نشوند و بر جادہ حق و صواب اسخ القدم
 باشند۔ من ہم از روی تحقیق و اظہار حقیقت می گویم نہ از جذبہ جدال و مخاصمت
 کہ متکلم ہر چند صاحب عزت و اہمیت و جلال و عظیم الشان باشد و آن سخن ہم
 اہم و ہم ضروری و لابدی باشد۔ بالضرور آن کلام درد لہائی سامعین نقش
 میشود۔ و در نفوس اصحاب ضرورت و احتیاج متمکن می گردد۔ پس مطابق آن
 عمل می کند۔ و آن کار و گفتار را از یاد نمی برد۔ صحابہ کرام و مومنان آن زمان
 موت و حیات و ہلاک و نجات خود را موقوف بر افعال و اقوال ایشان می بینند
 و فوز و فلاح دارین و البتہ بمتابعت ایشان۔ پس چہ طور آنرا فراموش سازند
 یا تغیر و تحریف در آن بکنند۔ خیال بکنید اگر یک مجرمے را دست بستہ بحضور
 یک امیرے از امرائے زمان کہ موت و حیات او بدست آن باشد۔ حاضر بکنند
 و آن امیر او را بگویند کہ فلان روز فلان تاریخ در فلان جائے پیش من حاضر شو
 و فلان فلان کس را برائے شہادت یا شفاعت پیش من بیار و چنین و چنان بکن۔
 ممکن نیست کہ یک لفظ و یک سخن او از یاد مجرم برد۔ یاد در آن تغیر و تبدل
 بکنند این حال امیرے است از امرائے دنیا۔ اما امیرے کہ فلاح دین و دنیا
 بگفتار او وابستہ باشد قدر و قیمت گفتار او چہ گفته شود۔ و اندازہ عزت و عظمت
 او چوں کردہ شود۔ جلال شان آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام
 اظہر من الشمس و مستغنی از بیان است۔ اما اہمیت کلام او پس از کلام
 ملک العلام و ما یسطق عن الہوی ان ہو الا وحی یوحی واضح و
 ہوید است۔ و ارشاد سعادت بنیاد ما اتکم الرسول فخذوا و ما نہکم

عنه فانتھوا برآن گواہ ۵

گفتہ او گفتہ اللہ بود

گرچہ از خلقوم عبد اللہ بود

و این ہم فطرتی امر است کہ مقولہ حکیمانہ و کلمہ بلیغہ و کلام فصیح و شعر لطیف
از خود در قلوب سامعین جائے گزین می شود و در اذان مستمعین متمکن میگردد
و ہزاران ہزار سال بر السنہ عوام دائری باشد پس کلام شیرین و کلمات فصیحہ
آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چہ در قلوب متمکن و جائے گزین نشود و چہ از
صفحہ خاطر نمودنی شود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام افسح العرب و اعجم
بودند مع هذا آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام کلام ضروری و کلمہ اہم را دوسہ
بار تکرار میکردند تا در قلوب سامعین خوب طور متمکن شود و در آذان و اذان
او شان جائے گیرد و مجال شک و اشتباہ در آن باقی نماند چنانچہ در شمائل
ترمذی در باب صفتہ کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام حدیث مذکور روایت
کرده است و در صحیح بخاری و صحیح مسلم از ام المؤمنین عائشہ روایت شدہ است
فرمود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام مثل شتابتانی و پے در پے سخن نمی
گفت بلکہ چنان بوضاحت و صراحت تکلم می فرمودند کہ اگر کسی لفظ
آنرا شمرد بخواہد تواند شمرد و نیز برکت دعائی آنحضرت بود علیہ الصلوٰۃ والسلام
کہ صحابہ را نسیان احادیث نمی شد - از ابو ہریرہ منقول است کہ من نزد آن
حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام شکایت نسیان کردم آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام
فرمودند چہ در خود را بگستران پس بہر دو دست خود گویا از چیزے پر کرده سہ بار
در دامن من انداختند پس من آنراضم کرده بسینہ خود چپا نمودم - بعد ازان
چیزے فراموش نکردم - باز گفتیم ما سطر صاحب کلان ترین اسباب در حفظ و
یادداشت احادیث نقل و تکرار و اشاعت و تبلیغ است آن سخن و آن کلام

فراموش می شود که کسی بآن سر و کار نداشته باشد و بار بار نقل و تکرار آن نشود۔ اما سخی که وقتاً فوقتاً نقل و تکرار آن شده باشد و هر وقت ضرورت و حاجت آن پیش آید چیرا از یاد کسی برود۔ و یا آنرا فراموش گرداند۔

و معلوم است که حکم **فَلْيُبَلِّغِ الشَّاهِدَ الْغَائِبَ** نشر و اشاعت آن خبر بر صحابه کرام فرض بود۔ و فرمان **بَلِّغُوا عَنِّي وَلَوْ آيَةً** بر سر او شان حاکم پس هر چه از زبان درفشان می شنیدند فوراً بیاران و دوستان خود نقل می کردند۔ پس در خانه های خود بیان می کردند۔ پس با قوام و قبائل و اوطان خود رفته میرسانیدند تا رفته رفته در عالم آن خبر منتشر و در عام و خاص متواتر میگرددید۔ در آن زمانه برای نشر و اشاعت نه اخبار بود و نه استخبار و نه مطبع نه ریڈیو و نه تار۔ بغیر از حفظ احادیث و آثار و نقل زبانی و ارسال مبلغین و محدثین بدیار و امصار و رفتن راویان اخبار با طرف و اکتفا عالم دیگر ذرائع نشر و اشاعت و تبلیغ احکام دین موجود نبود۔ پس صحابه کرام و تابعان و اتباع او شان در ادائے این فرض منصبی سر موئے تهاون و تکاسی روانداشتند و نشر و اشاعت احادیث و آیات در اطراف و اکناف عالم بزبان می کردند تا که زمانه تالیف و کتابت شروع شد و بعد از آن مطبع و طباعت پیدا شد پس مردمان از نقل زبانی فارغ البال شدند و بر کتابت آثار و اخبار قناعت کردند پس نه آن حفظ و حافظه باقی ماند و نه ضرورت نقل زبانی و یادداشت علوم از صد و در رجال بدفاتر و اسفار منتقل شدند۔ و دل ذماغ معطل گردید و الی یومنا هذا تنزل و او بار روز بروز زیادہ میشود تا بعد ازین چه خواهد شد

در زمانه آن حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بندوبست حفظ احادیث

و احکام چنین بود که یک جماعت از اصحاب آنانکه از کار بار دنیوی آزاد و از تعلقات زمانه
 فارغ البال بودند مثلاً اصحاب صفه و از آن جمله حضرت ابوهریره بود، خاص برائے
 همین کار مقرر بود؛ که شرب زرد خدمت بابرکت آنحضرت علیه الصلوٰة و السلام
 حاضر می بودند و استماع اقوال و ترمق افعال حضرت ایشان میکردند و بدیگر
 مسلمانان میرسانیدند و جماعت دیگر کسانیکه با امور زمانه تعلق داشتند و بیع و شری
 رزراعت مائی خود میکردند و فرصت ملازمت مدامی نداشتند بکار و بکار
 خود میرفتند و در آن روز بدل و عوض از جانب خود دیگری را بخدمت والا
 میگذاشتند تا هر چه در آنروز از احکام اسلام به بیند یا از زبان گوهر فشان بشنود
 بصاحب خود برساند و روز دیگر آنکس بکار و بار خود میرفت و صاحب خود را
 برائے این کار وقف میکرد. مثلاً حضرت عمر رضی در آغاز هجرت قیام در قبا
 و عوالی مدینه داشت در آن روز که بدولت ملازمت نمیرسید و باریابی
 حضور ناغم می شد آن روز برادر اسلامی خود عتب بن مالک را از جانب
 خود مقرر میکرد تا در خدمت اقدس حاضر شده هر چه استماع نماید شبانگاه
 آمده بعمر برساند. بعد از آن حضرت امیر عمر رضی در زمانه خلافت خود چون
 ضرورت تبلیغ بدیار و امصار بعیده دیدند جماعت قراء و محدثین را اطیار کرده
 بشام و کوفه و بصره برائے تعلیم احکام اسلام و درس حدیث روانه میکرد
 شاه ولی الله در انزاله الخفای آورد که فاروق اعظم عبدالله بن مسعود را
 با جمعی بکوفه فرستاد و معقل بن یسار و عبدالسدر بن مغفل و عمران بن حصین
 را به بصره و عبادة بن صامت و ابودرداء را بشام و بمعاویه بن ابی سفیان
 که امیر شام بود قداغن بلیغ نوشت که از حدیث ایشان تجاوز نکند انتہی -
 نقل است که یک مرتبه جماعت صحابه را بطرف عراق روانه میکرد و خود

بمشایعت او شان بیرون مدینه رفت و گفت شما میدانید که من برائے چه درس
 شامی آیم گفتند برائے عزت و توقیر مایان گفت آری لیکن باوجود آن شمارا بدیت
 می کنیم که خبردار سردمان را از قرآءة قرآن باز نذارید و تکثیر در روایت احادیث نکنید
 چرا که در تکثیر امکان تحریف و تغیر است و ضبط الفاظ و عبارات برابر نخواهد شد.
 بعد از آن گفتم ماستر صاحب بر قوت حافظه لعلق بظرت و طبایع انسانی
 و صحت و قوای جسمانی دارد و آب هوای ملکی و غذای انسانی بر آن اثر می اندازد.
 شما کتابهای طب ببینید و از حکیمان بپرسید که حافظه از چه چیز خراب می شود
 و مرض نسیان از چه پیدای شود همه حکیمان و طبیبان برین متفق اند که از ماده بلغم
 و استیلائی رطوبات بر مؤخر دماغ نسیان غلبه میکند و علاج آن به تقلیل اکل و
 و شرب و تکثیر ریاضت و استعمال ادویه و معاجین حاره و یالیه کرده
 میشود پس به بیند که اکل و شرب صحابه چه بود و غذای او شان کدام ریاضت
 و مجاہدات او شان چه طور و زندگی او شان بآب شور بود و غذا و طعام
 او شان خرمای روزمائی میگذشتند و شبها بسر میبردند آتش در خانه او شان
 افروخته نمی شد اگر گاه گاه نان جوین یا پارہ گوشتی بدست او شان
 میرسد آنروز روز عیدشان می بود پس مرض نسیان در طبایع او شان از کجا
 پیدا شود با ما مردم سنده که هر روز ماهی و برنج می خوریم و هر شب شکم سیر
 شیر خورده می خسیم حال حافظه و فکر و ذهن ما چه خواهد بود در ایام خواندن کافیه
 طالبان حکایت میکردند که صاحب کافیه اول کتابی دیگر در نحو ساخته بود این
 طور معلق بود که شاگردان را هیچ به فهم نمی آمد با هم مشوره کردند و مؤلف آنرا چند
 روز ماهی خوراندند و آن کتاب را گم کردند بعد از آن مؤلف این کتاب
 کافیه را تالیف نمود آن دقت و اطلاق در آن باقی نماند و قابل خواندن

و فہمیدن شد۔

پس حال حفظ و فہم و فراست خود را بر حال عرب قیاس کردن صریحاً بے بضاعت
 در سراسر بے قیاسی۔ اہل عرب عموماً در حفظ انساب و حفظ تاریخ و حفظ اشعار و
 قصائد و حفظ اخبار حروب و ملاحم در دنیا مشہور و معروف بودند و اہل حجاز
 خصوصاً در این مزایا و فضائل از ہمہ اقوام ممتاز و بایضحابہ کرام از اخص الخواص
 اما آب ہوائے عربستان ہمہ کس را معلوم است کہ ہوائے آن ملک چہ قدر
 گرم است در زمین آن سنگلاخ۔ زاد و بوم عرب در دامن کوهہا و نشورنمائی
 اوشان برقلہ جبال را سخات میشود و قانون فطرت است ہر چہ پیدایش
 کوهہا است خواہ از نباتات باشد یا از جنس حیوانات نسبت بہ پیداوار ارضی
 خورہ و سہلہ در قوت و صلابت و تاثیر و طاقت اضعاف مضاعفہ زیادہ می
 باشد پس یہ این وجہ فطرۃ حافظہ اہل باد یہ قوی و جواس آہناتیز و اذمان اوشان
 ذکی میشود۔ بلاد و غبوت و کسل و برودت نزدیک مزاج اوشان نمیگردد
 و ہر گاہ خدائے تبارک و تعالیٰ ارادہ کرد کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم
 خاتم النبیین باشد و دین و ملت او تا قیام قیامت باقی ماند پس بعثت
 آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام ہم در ملک حجاز کرد تا آب و ہوائے آن ملک
 و قوای دماغی آن مردم قابل حفظ دین و ملت باشند و خلقت جلی و طبایع ذاتی
 اوشان بہر وجہ لائق تحمل این امر عظیم الشان باشد۔ گفتم بہ بینید۔ قصائد شعرائے
 جاہلیت کہ از آن حمیدہ "سبعۃ معلقۃ" زیادہ تر مشہور و معروف است

۱۵ این حکایت صحیح باشد با غلط مگر شک نیست کہ آب و ہوائے سندھ و غذائے این
 ملک مقوی حافظہ نیست و نہ موافق حدت حواس ظاہری و باطنی ۱۶

ہر گاہ در کلام امری لغتیں کہ یک شاعرے از شعرائے جاہلیت بود امکان تغیر و
 تبدیل نباشد۔ پس در کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چہ طور گنجائش رد
 بل باشد۔ حال آنکہ وعید شدید من یقل علی مالہ اقل فلیتنبوہ
 مقعدا من النار۔ برائے آن وارد شدہ است و تبدیل و تغیر در کلمات
 حدیث نزد اکثر علماء ناروا و ناجائز و در فحوی حدیث مذکور داخل است ازین
 جاہ است کہ امام اعظم حضرت ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ روایت
 الفاظ حدیث بسیار کم کردہ است چہرہ کہ نزد ایشان در روایت حدیث
 شرائط و تشدد بسیار بود۔ تغیر حروف و تبدیل الفاظ جائز نہ داشتند
 اکثر روایت بالمعنی یعنی مسائل فقہ و احکام شریعت بالفاظ خود بیان میکردند
 و ہمچنین کبار صحابہ و خلفائے راشدین را عمل بر روایت بالمعنی و اجرائے
 احکام بود نقل احادیث باللفظ از کبار صحابہ و مجتہدین اوشان بسیار
 کم منقول شدہ بلکہ حضرت عمرؓ از تکثیر روایت سخت منع میکرد و مردمان
 را میزد و تا از کثرت روایت اختلاط پیدا نشود و تغیر و تبدل در آن راہ
 نگیرد و وجہ آن خود بیان میکرد و میگفت۔ لولا انی اکرہ ان انزید
 فی الحدیث او انقص لحدیثکم بہ۔ اگر من نمی ترسیدم از نیکہ در
 حدیث از من کمی و بیشی بشود ہر آئینہ من ہم حدیث بیان میکردم۔
 از ابوہریرہؓ پرسیدند کہ تو در زمانہ حضرت عمرؓ ہم ہمین طور احادیث
 روایت مے کردی۔ گفت لے اگر در زمانہ عمرؓ این چنین کثرت روایت
 میکردم کہ امروز بشما مے کنم ہر آئینہ عمرؓ بدوہ خود مرا میزدی۔
 راویان احادیث و حاملان بار امانت و تبلیغ بحدے شوق و شغف
 بالفاظ حدیث داشتند کہ اگر کلمہ زجر و توبیخ در بارہ خود اتفاقاً از زبان

دُرُفِثَانِ حَضْرَتِ عَلِيهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ حِينَ تَحْدِيثِ مَعْنِيهِ نَدَانَا
 هُمْ بِلَاكُمُ وَكَاسْرَتِ نَقْلِ مَعْنِيهِ كَرَدْنَدِ - أَبُو ذَرٍّ مَرْهَبُ مَرْهَبُ مَرْهَبُ مَرْهَبُ
 وَإِنْ سَرَّقَ رَوَايَتِ مَعْنِيهِ كَرَدْ كَلِمَةُ رُوحٍ بِرُوِّ عَلِيٍّ مَرْغَمِ الْفِئَابِ ذَرٍّ
 هُمْ صَرْوَرٌ رَوَايَتِ مِيكَرِدِ - بِالْفَرْضِ وَالتَّقْدِيرِ أَكْرَدِ لَفْظِ شَكٍّ وَاسْتِثْبَاهِ
 وَاقِعِ مَعْنِيهِ شَدَّ أَنْزَا صَافٍ طَوْرًا ظَاهِرِ مَعْنِيهِ كَرَدْنَدِ - مَثَلًا دَعَايَ اسْتِخَارَةِ
 دَرِصَاحِ سَتَمْرُوِي سَبْتِ - جَابِكَةَ أَنْ هَذَا الْأَمْرُ خَيْرٌ لِي فِي دِينِي
 وَدُنْيَايَ وَعَاقِبَةِ أَمْرِي أَوْ عَاجِلِهِ وَاجْتَلِه رَوَايَتِ كَرَدِ أَنْدِ
 رَاوِي رَايَاتِ لَوْ كَرَدِ أَنْ حَضْرَتِ عَلِيهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَاقِبَةَ أَمْرِي
 فَرَمُودَهُ يَاعَاجِلِهِ وَأَجَلِهِ آخِجَا صَافٍ طَوْرًا ظَاهِرِ كَرَدِ مَعْنِيهِ كَرَدِ كَرَدِ
 لَفْظِ شَكٍّ دَارِمِ آيَا حَضْرَتِ عَلِيهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ حِينَ فَرَمُودَهُ يَابِجَانِ
 حَالِ أَنْ كَرَدِ مَعْنِيهِ فَرَقِ نَدَارِدِ وَدَرِدِ عَالٍ وَنَوَاقِلِ أَيْنِقْدَرِ قَدِ عَنِ نَبُودِ
 كَرَدِ رَا حَكَامِ وَمَسَائِلِ -

لِنَهْدِ الْأُمَّةِ لَعْنَتِ هَمِيْشَةِ اسْتِثْبَاهِ دَبَالَ فَاظِ حَدِيثِ وَكَيْفِيَّتِ رَوَايَتِ
 كَرَدِ أَنْدِ وَ مَعْنِيهِ كَرَدِ -

پس گفتیم ماستر صاحب در هر زمانه کاسی که غریب و نادر الوقوع
 باشد موجب انکار و تعجب اهل زمان می شود اگر صد سال پیش
 ازین کس احوال تار و ریڈیو یا ریل گاڑی و طیارات جوئی میگردکس
 باور و اعتبار نمیگرد و درین زمانه که اهل فضل و کمال و ارباب علوم و فنون
 از دنیا گذشته رفته اند کارهای دست بسته و حیرت انگیز اوشان
 باعث تعجب و انکار اهل زمان می شود نه فقط در زمره حفاظ و محدثین بلکه
 در هر طبقه از علما و صوفیه و شعرا و فلاسفه و اطباء و مجتهدین چون کس

نظر میکند و عجائب کارهای مافوق العادة او شان می شود دیده خیره و
 عقل حیران می شود آیا بعقل و عادت می آید که چون امام ابوحنیفه
 چهل سال بوضو می نشست تا ز فجر کس بخواند و تمام شب بر پائے
 ایستاده باشد یا چون امام حنبل شش لکھ حدیث یاد داشت باشد
 یا چون امام مالک هر چه بشنود باز تمام عمر فراموش نکند یا در یک روز
 صحیح بخاری از اول تا آخر کس بخواند در آن وقت نقلی بخاطر آمد
 و تمثیلاً گفتیم که مرحوم عطاء محمد خان حکایت می کرد که چون انگریزان بر
 ملک سندھ تسلط یافتند و میر نصیر خان و حسن علی خان را قید کرده
 یہ کلکتہ بردند بعد من آخوند محمد عاقل برائے رہائی او شان بطریق سفارت
 بولایت رفت چون از آن ملک باز آمد مردمان شهر و معززین بملاقات
 او آمدند آخوند صاحب من جمله عجائبات سفر حکایت حدوت ریل
 گاڑی و تیر رفتاری و عجائب سواری آن بیان نمود چون مجلس برخاست
 شد مردمان بر سخن او اعتبار نکردند و گفتند هر کس بولایت میرود در آنجا
 شراب و مردار خورده خراب شده می آید و در عقل و اعتقاد او ضرور
 فساد پیدا می شود. لاشک آخوند صاحب ہم بمصیبت گرفتار شده است
 آخوند صاحب مردم عاقل و دانا بود دانست اگر بر سخن خود اصرار میکنم
 ازین الزام و اتهام خلاص نمی شوم روز دیگر که مردمان جمع آمدند گفت
 من دیروز این سخن بطریق مزاح و خوش طبعی با شما گفته بودم نہ بطریق حقیقت
 و واقعی پس برائے برآة خود ازین الزام ناچار تکذیب خود نمود پس یاران
 ہم خوشنود شدند و گفتند بے آخوند صاحب ما خود میدانستیم که شما
 بطریق خوش طبعی فرموده باشید و ما ہم دیوانہ نیستیم آخر انیطور چگونه خواهد شد

کہ بغیر اسپان و گوان بزور آتش و دخان قطار ریل روان و خانہ ہائے
 مردم پے پے دو ان گزرد و در یک ساعت از ولایت بولایتی برسد۔
 نقل است کہ چون امام بخاری بہ بغداد آمد بعضے ہم عصران در فضل
 و کمال او شبہ کردند پس برائے امتحان او وہ کس را از علماء منتخب کردند
 تا ہر یک دہ دہ حدیث مقلوب المتن و الاسانید جہتہ بر غلامین
 او بیان کند چون وہ کس بمقابلہ او نشستند آن یک دہ حدیث را
 بہ تغیر سند یا تحریف متن روایت کرد ہکذا وہ کس دیگر از اول تا
 آخر صد حدیث خواندند پس آن امام عالی مقام روئے بحدیث اول کردہ
 گفت۔ اما آن حدیث کہ اول تو بیان کردی در آن ابن غلطی و این
 غلطی است و صحیح چنین است و چنان و اما آن حدیث دویم کہ گفتی
 پس در آن ابن غلطی کردی و صحیح و صواب انیطہ است۔ حتی کہ ہر دہ حدیث
 را صحیح کردہ بیان نمود پس بحدیث ثانی مخاطب شد۔ و ہمچنین غلطی ہا اور
 یک بیک بیان کردہ تصحیح آن نمود تا کہ ہر حدیث را با متن و اسناد
 درست کردہ نوبت بنوبت جواب بگفت تا ہمہ بحفظ و اتقان اوقائل
 و بجلالت شان از معترف شدند در کتب بے دیدہ ام کہ در زمانہ یکے از
 خلفائے عباسیہ غلامی بود کہ بیکبار شنیدن تمام قصیدہ یاد میکرد و جاریہ
 بود کہ بد و بار شنیدن باز بزبان سے خواند۔ در آن عصر شاعرے بود
 کہ در مدح خلیفہ قصیدہ بلیغہ نظم کردہ می آورد و ہمیشہ در حضور بادشاہ
 گذرانیدہ الغام و اکرام و افرے یافت حاسدان حد بردند و حیلہ
 پرداختند آن غلام را در مجلس حاضر کردند و جاریہ را در پردہ مخفی داشتند
 چون شاعر قصیدہ خود را گذرانید آنان گفتند کہ تو ہمیشہ دروغ سے گوئی

و شعر دیگران بنام خود بسته می کنی - گفت حاشا و کلا گفتند این قصیده از دیگران است - و اینک این غلام را از اول تا آخر یاد است آن غلام تمام قصیده را بر خواند شاعر حیران شد و گفت این حالا از من شنیده یاد کرده خوانده است - گفتند دیگران را هم یاد است - آن جاریه که یکبار از زبان شاعر شنیده بود دوم بار از زبان غلام شنید او را هم یاد شد چون آنرا بجلس آوردند و تمام قصیده از زبان او شنیدند شاعر بی چاره ملزم شد و لا جواب گردید و محنت او را بنگان رفت -

در آخر این بحث استنباطی دیگر بخاطر آدمی که درین باب دلیل قاطع و برهان است ساطع گفتیم دعوت نامه های آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام که بلوک و سلاطین زمانه خود نوشته فرستاده بودند آنرا محدثین و مؤرخین در کتاب های خود ذکر کرده اند از آن جمله یک مرسله که ببادشاه مصر فرستاده بودند - حالا بعد از سیصد و سه سال اصل آن خط بعینه پیدا شده است و انگریزان عکس آن در آئینه گرفته شائع کرده هستند -

چنانچه نزد این فقیر تمثال آن مکتوب شریف موجود است و شما هم دیده باشید، خیال باید کرد که محدثین نه اصل آن مکتوب شریف دیده بودند و نه نقل آن نوشته فقط بروایت زبانی از راویان اخبار بطریق سماع بالیشان رسیده بود حالا ببینید که روایت زبانی محدثین با اصل مکتوب شریف چه طور لفظ بلفظ و حرف بحرف صحیح و برابر آمده است شما مقابله کرده ببینید که یک لفظ را تخیر و تبدیل شده است و این زنده شهادت و ثبوت برائے صحت روایت محدثین

شافی و کافی سہت زیادہ از این دیگر چہ سے خواہید۔
 وَالْحَمْدُ لِلَّهِ کہ ازین بحث علمی اثرے خوب پیدا شد۔ و مجلس
 بخیر و خوبی ختم گردید۔

ضمیمہ

بعد از آمدن ب وطن و دیدن کتاب بعضے حکایات محدثین و قوت
 حافظہ آنها ما فوق العادہ بنظر آمدند اتنا ما للفائدہ برنے در انجیا
 نقل کردہ سے شونہ۔ اگر کسی زیادہ شوق دارد در کتاب تذکرۃ الحفاظ
 للحافظ الامام الذہبی مطبوعہ مصر و دیگر کتب تاریخ مطالعہ نماید
 شاہ عبدالعزیز دہلوی در بستان المحدثین می آرد کہ یکے از معاصرین
 بخاری شیخ حامد بن اسمعیل بودے گوید کہ بخاری ہمراہ من در طلب حدیث
 پیش شیوخ وقت آمد و رفت سے کرد و ہرگز دوات و قلم نئے برداشت
 و چیزے نئے نوشت ما اورا گفتیم ازین آمد و رفت چه فائدہ چون نمی نویسی
 کہ شنیدہ از یارے رود۔ گفت شما بسیار تنگ کردید حالاً بیا رید
 آنچه شما نوشتہ اید و محفوظ مرا مقابلہ کنید۔ در این مدت تا پانزدہ ہزار حدیث
 نوشتہ بودیم۔ این ہمہ رایاد خواندن گرفت و آن قدر بصحت سے خواند
 کہ نوشتہ ہائے خود را از خواندہ او تصحیح میکردم۔

و حضرت امام مالک صاحب موطا حفظ بمرتبہ داشت کہ می فرمود
 چنین نشدہ ست کہ چیزے را در حافظہ خود جائے و ادہ ہاشم و باز آنرا فراموش

کرده باشم۔

۲ و ابوالحسن دارقطنی قوت حافظہ بمرتبہ داشت که دو اوین جماعت شعر ابیاد او بود او آغاز جوانی در مجلس اسمعیل صفارے نشرت روزے از املائے صفارے مذکور چیزے نے نوشتت و صفارے املائے کرد۔ صفارے با و گفت که سماع تو صحیح نیست زیرا که تو در نوشتن مشغولی رفہم حدیث خوب نے کنی۔ دارقطنی گفت حضرت را یاد ہست کہ چند احادیث املای فرمودید۔ صفارے گفت نہ دارقطنی گفت تا حال ہژدہ حدیث فرمودہ اید حدیث اول از فلان شیخ و او از فلان تا آخر و متنہ کذا و حدیث ثانی از فلان شیخ و متنہ کذا و علی هذا القیاس تمام آن احادیث را مع الطرق والا سائید از یاد بر خواند۔ تمام اہل مجلس را از قوت حافظہ او تعجب روی داد (لبتان)

و قوت حافظہ ابو موسیٰ محمد بن ابی بکر مدائنی باین مرتبہ بود کہ یک بار از یاد خود کتاب علوم الحدیث للحاکم در مقام مقابلہ نسخہ خواندہ رفت۔ (لبتان) حضرت قتادہ تابعی جلیل القدر محدث و مفسر بود در علم حدیث شاگرد سعید بن المسیب بود در زمانہ تحصیل علم خود بیان سے کند کہ من از کسی محدث دوبارہ شنوا نیدن حدیث را استماع نکردم۔ ہر سخنے کہ یکبار بگوش من افتاد در خزانہ حافظہ این طور محفوظ شد کہ باز از یاد نہ رفت۔

محمد ابو معاویہ کوفی شاگرد اعمش از چشم نابینا بودے گوید کہ ہم سبقان من صاحب البصر چون از مدرسہ استاد خود امام اعمش بیرون می آمدند ہمراہ من بمکان می آمدند پس من از یاد خود آن احادیث او شان را سے نویسانیدم کہ از استاد خود شنیدہ بودیم۔

محمد بن مہبال محدث بصری استاد امام بخاری و مسلم بود روایت

ہمیشہ از یاد خود می کرد و کتاب نزد خود نمی داشت کسی از وی پرسید
کہ کدام کتابے نزد شما ہست۔ گفت آری سینہ من کتاب من ہست
در قوت حافظہ ممتاز بود۔

حماد بن زید بصری شیخ حافظ ابن المدینی و تلمیذ محدث
ابن دینار بود چہار ہزار حدیث مرویہ خود از برداشت و باین مرتبہ
متانت و اتقان داشت کہ مدت العمر در هیچ روایت گاہے خطا و غلطی
نہ کرد عمرش بہ ہشتاد و یک سال رسیدہ بود۔

امام ابو سعید را صحیح مسلم تمام از اول تا آخر یاد بود۔
حافظ ابو الحسن اصفہانی را صحیح بخاری و صحیح مسلم ہر دو کتاب یاد بود۔
امام تقی الدین بعلبکی را کتاب الجمع بین الصحیحین و صحیح مسلم و اکثر
مسند امام احمد بر زبان بود۔ امام مذکور در یک مجلس ہفتاد حدیث حفظ میکرد۔

حکایت امام ابو عیسیٰ ترمذی مصنف جامع ترمذی نقل
مے فرماید کہ من دو جزو احادیث روایت شدہ از یک شخصے نقل کردہ
بودم از حسن اتفاق آن شیخ خود بمن ملاقی شد و اجازت آن احادیث
از او خواستم شیخ قبول کرد و مرا شنوائیدن آن شروع کرد حالانکہ دو جزو
کہ در دست من بود بعلطی سادہ اوراق برداشتہ بودم و نوشتہ را
در جزو دان خود گذاشتہ آمدہ بودم ناچار آن دو جزو سادہ را در دست
گرفتہ احادیث مرویہ مے شنیدم۔ در آن زمان قاعدہ درس بود کہ استاد
روایت حدیث از یاد مے شنوائید و شاگرد آنرا در اجزادیدہ توضیح مے
کرد و مقابلہ مے کرد۔ و اجازت مے گرفت۔ ناگاہ نظر شیخ بر آن
اجزاد سادہ افتاد شیخ بر آشفت و گفت ترا شرم مے آید کہ با من

مکرے کنی۔ من حقیقت ماجرا عرضند اشتم و گفتم ہرچہ جناب میفرمایند
 مرا لفظ بلفظ مثل مکتوب بیادے ماند شیخ را اعتبار نیاید و گفنت
 خوب است مرا بشنوان۔ من ہرچہ شنیدہ بودم لفظ بلفظ نقل کردم
 تا ہم شیخ را تسلی نشد و گفنت شاید این احادیث ازین پیشتر تو بیاد
 کردہ آمدہ نی۔ من عرض کردم کہ خوب است جناب دیگر احادیث
 جدیدہ بفرمایید و حفظ مرا بیازمائید چنانچہ آن جناب چہل حدیث
 دیگر روایت کرد و من آن ہمہ را فوراً نقل کردم و در یک لفظ ہم غلطی نکردم

حکایت

داؤد بن سمعہ نے گویند کہ یک بار مردمان در حفظ ابو حاتم رازی و
 ابو ذر عہد سخن سے کردند و سے گفتند کہ این دو کس در قوت حافظہ
 در این زمان بے مثل و بے نظیر ہستند من گفتم کہ بخدا از حافظہ قرطبہ کے
 زیادہ نیت یک دفعہ من در خدمت او حاضر شدم بکتاہائے خود اشارہ
 کردہ گفنت ازین کتاب ہائے ہر کدام را خواہی برداشتہ بگوئی تا من ترا بیاد
 بشنوائم۔ من برائے امتحان یک کتاب برداشتہ بکشادم و گفتم کتاب
 الا شربہ لبس ہیں قدر کہ من تخریک کرم چشمہ حافظہ او بجوشش آمد
 مانند دریا روان شد و تمام کتاب از حفظ خود شنوائید۔

حکایت

نقل است کہ حسن بن سہیل وزیر خلیفہ عباسی چون در عراق آمد خواہش
 ملاقات با علمائے ادب ظاہر نمود بنا بر آن اصمعی ابو عبیدہ و ابو بکر نخوی

در بارگاہ وزارت حاضر شدند در آن وقت ارباب حاجات عراقی خود
پیش می نمودند و وزیر موصوف بر عراقی آنها جواب میداد و دستخط می نمود
تا که پنجاه عدد توقیعات تمام کرد بعد از آن روئے خود بعلماء موصوف
کرده از مشغولی خود معذرت خواست و سلسله کلام جاری نمود در اتنای
گفتگو ذکر علمائے متقدمین که بقوت حافظه مشهور بودند چون امام
زہری و قتادہ در میان آمد ابو عبیدہ گفت کہ حج
حدیث زندہ گویم مردہ در گوید

این وقت ہم اینچنین اشخاص در اینجا زندہ موجود هستند کہ یکبار
کتاب خواندہ دیگر بار او شان را ضرورت دیدن نمی شود و در خزانه
حافظہ خود یکبار اگر چیز محفوظ کردند بعد از آن مدد العسر خارج
نمی شود۔ اصمعی گفت این اشارہ بطرف من است و من این دعوی
را اینک ثابت کرده می توانم کہ آنچه وزارت تاب در این مجلس عراقی
ارباب حاجات دستخط کرده است آن همه را مضمون و نامہائے عرض
کنندگان و کیفیت جواب جناب را بیان می کنم۔

وزیر حکم کرد کہ عرضی کنندگان همه واپس پیش من آیند۔ اصمعی بیان
کردن شروع نمود کہ فلان عرضی پیش کنندہ را نام این است و برائے
این کار عرض کرده و شما اینطور دستخط بر آن کردید۔ و همچنین آن نادرہ روزگار
یک یک را بیان کرده میرفت تا کہ چہل عدد رسانید۔ ابو نصر کہ در حاضرین
مجلس حاضر نشسته بود گفت اے اصمعی برائے خدا بر جان خود رحم کن
و از چشم زخم مردمان حذر کن۔ پس آن ببل گویان با میسائے یاران
خاموش گردید۔

حکایت

امام داؤد ظاہری نقل میکند کہ روزے در محفل من شخصے خستہ حال
ابن یعقوب بصری وارد گردید و بغیر اشارہ از کسی خود بخود در صدر محفل
آمدہ نشست و فخریہ من گفت سل یا فتی عما بدالك ای جوان ہرچہ
خواری از من سپرس۔ مرابرتعلی او غصہ آمد و استہزاء گفتم کہ در بارہ حجارت
چیزے بگوئی۔ یعقوب گفت ای ولد باریک اللہ اول محدثانہ و فقیہانہ
بحث سے کنیم و حدیث افطر الحاجم والمحجوم باسذروایت کرد
کہ کدام راوی این حدیث را منہ و کدام راوی موقوف و کدام راوی
مرسل روایت کردہ است و در زمرہ فقہا کدام کدام مجتہدان بطرق
مختلفہ بیان ثانی نمود و اینکه آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بحاجم
اجرت عطا فرمود و از پنج ثابت کرد کہ اجرت بر حجارت گرفتن درست
پس دیگر حدیث روایت کرد کہ در آن بیان پر کردہ شاہانے مجسمہ
کشیدن مذکور بود بعد از آن تمام احادیث صحیحہ و ضعیفہ و متوسطہ
درین باب بیان نمود و اصول فقہ با احادیث تطابق داد۔ بعد از آن بطرف
فن طب رجوع کرد و اقوال حکماء در بارہ حجارت حسب اختلاف از منہ
مسترحا بیان کرد و بعد از آن بفن تارنج رجوع نمود کہ از کدام زمان این
عمل رائج شدہ و کسے پیدا شدہ تا آنکہ ثابت کرد کہ این عمل اول در
اصفہان ایجا شد۔ امام ظاہری سے فرماید کہ من از وسعت معلوما
او حیران ماندم و بطرف او مخاطب شدہ گفتم و اللہ ما حضرت بعدک
احداً ابداً۔ بعد از تو کسی را من بنظر حقارت نخواهم دید انتہی۔

راہل بر این حدیث است کہ امام را نیست و باز در حجارت کردن آنحضرت صلعم

فائدہ

دستور درس حدیث در زمانہ متقدمین میں اس طور بود کہ استاد حلقہ
درس و جماعت شاگردان حدیث خود بیان سے کرد۔ شاگردان آن را
سے شنیدند و در اجزائے خود سے نوشتند و قلمبند سے کردند این را
در عرف محدثین املا و شیخ را مُستملی سے گویند۔ و گاہے این
جماعت اصحاب و تلامذہ این قدر وسیع سے شد کہ آواز شیخ بگوش
آہنہائی رسید پس دیگر شخصی ایستادہ باواز بلند مانند مُکبرا
آہنہارا قول شیخ می شنوایند و این را در عرف مُستملی سے گفتند
و گاہے این مجمع این قدر وسیع سے شد کہ یک مستملی کفایت نمیکرد
مستعملیان از یکے بدیگرے ابلاغ سے کردند۔

در این جا موافق مقام از کتاب علماء سلف مولفہ مولوی
حبیب الرحمن شروانی مطبوعہ تعلیمی پریس لاہور نقل کردہ میشود۔
دیجی بن جعفر بکنڈی بیان کرتے ہیں کہ علی بن عاصم کے حلقہ
درس حدیث میں تیس تیس ہزار آدمی جمع ہوتے تھے۔ یزید بن ہارون
جب بغداد میں درس حدیث دیا تو اس میں ستر ہزار حاضرین کا تخمینہ
کیا گیا۔ ایک مرتبہ سلیمان بن حرب کے واسطے بغداد میں قصر خلافت
کے قریب ایک مرتفع جگہ مثل ممبر تیار کی گئی تاکہ اس پر بیٹھکر املائی
حدیث کریں۔ اس مجلس میں امیر المؤمنین مامون رشید
اور تمام امرا نے خلافت حاضر تھے۔ جو لفظ امام ممدوح کے منہ
سے نکلتا اسکو امیر المؤمنین اپنے قلم سے لکھتے جاتے۔ جب کل

حاضرین درس کا تخمینہ کیا گیا۔ تو چالیس ہزار نفوس انداز میں آئے۔
امام عاصم ابن علی املائے حدیث کے واسطے بغداد سے باہر
نخلستان میں ایک بلند چبوترے پر بیٹھتے تھے، ان کے مستملی مارون
نے اپنے کھڑے ہونے کے واسطے ایک خم دار کھجور کا درخت
پسند کر رکھا تھا۔ خلیفہ معتصم باللہ نے ایک بار اپنا معتد اس مجلس
کے شرکاء کا اندازہ کرنے کے لئے بھیجا۔ معتد نے ارشاد خلافت کی تعمیل
کی تو ایک لاکھ بیس ہزار پر حاضرین کی تعداد پہنچی۔

جس قوم کے افراد ایک ایک مجلس علمی میں سو لاکھ جمع ہو جائیں۔
قیاس کیجئے کہ اس قوم کے سینے میں کتنا شوق علم بھڑک رہا ہوگا۔
یہ واقعات پڑھنے کے بعد یہ سوال دل میں پیدا ہوتا ہے کہ آیا
ان مجالس کے حاضرین کے شمار کرنے کا طریقہ کیا تھا؟ اور حقیقتہً
ان روایتوں پر وثوق اس طریقے کے صحت و عدم صحت پر موقوف ہے
ذیل کا واقعہ اس سوال کا جواب دے گا۔

احمد بن جعفر راوی ہے کہ جب ابو مسلم بغداد میں آئے
تو رحبہ غسان نامی مقام پر انھوں نے حدیث کا املا کیا۔
سات مستملی کھڑے ہوئے جن میں سے ایک دوسرے کو شیخ
کی روایت پہنچاتا تھا اور لوگ کھڑے کھڑے تحریر حدیث میں مصروف
تھے۔ یہ اندازہ کرنے کے لئے کہ کس قدر آدمی اس وسیع میدان میں
فراہم تھے۔ میدان مذکور کی پیمائش کی گئی اور دو اتیس گنی گئیں
کچھ اوپر چالیس ہزار دو اتیس ہوئیں۔ جو لوگ لکھتے نہ تھے صرف
سائیکسٹریک تھے وہ اس تعداد سے خارج ہیں۔ جب شیخ وقت

فریابی بغداد میں اٹلے حدیث کیا تو تین سو سولہ ستملی ان کے مجلس میں حاضر تھے۔ اور حاضرین تخمیناً تیس ہزار۔

ابو الفضل راوی ہے کہ جب میں نے فریابی سے حدیث سنی تو قریباً دس ہزار آدمی ان کے پاس ایسے پڑھنے آتے تھے جو روایت قلم لیکر بیٹھتے۔

امام ذہبی ایک دوسرے موقع پر فرماتے ہیں کہ تیسری صدی ہجری میں یہ شوق اپنے رسول پاک صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم کے اقوال و احوال کا اہل اسلام میں تھا کہ ایک ایک مجلس میں دس دس ہزار روایتیں رکھی جاتی تھیں۔ امام بخاری کے صرف ایک شاگرد فرہیری سے نوے ہزار آدمیوں نے صحیح بخاری کی اجازت حاصل کی تھی۔

جب فرہیری نے اپنی تصنیف کتاب المعانی "فن ادب کا املا کیا تو لوگوں نے حاضرین کا شمار کرنا چاہا۔ مگر بوجہ ہجوم کے نہ کر سکے صرف قاضیوں کو گنا تو اسی تھے۔ انتہی من عینہ۔

خزان رسید و گلستان بان جمال نماد
سماع ببل شوریدہ رفت و حال نماد
نشان لاله این باغ از کہ می پرسی
برو کہ آنچه تو دیدی بجز خیال نماد

کتبہ: احقر عبدالحلیم خوشنویس بلوچستانی حال مقیم کراچی

